

АНОТАЦІЯ

Сцира М.А. Фразеологічні засоби вираження градуальності в українській мові (семантика, структура, прагматика)

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 «Філологія». – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2022.

Проаналізовано семантику, структурну організацію та практичне застосування фразеологічних засобів вираження градуальних відношень. Сформовано корпус фразеологічних одиниць із семою градуальності та систематизовано їх у вигляді градуальних шкал. Проаналізовано семантичні, структурні та прагматичні особливості фразеологічних одиниць із значенням градуальності. Укладено словник фразеологізмів зі семою градуальності.

З'ясовано, дослідженням градації займалися багато українських та зарубіжних мовознавців. Висвітлено різні підходи щодо визначення терміна «градація», а також окреслено термінологічну систему градації. Дослідники стверджують, що категорія градації є функційно-семантичною категорією мови. Під градацією розуміють поступовий перехід від нижчого ступеня до вищого, наростання або спадання ознаки. Градація приймається як ознака, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Сформульовано своє тлумачення цього терміна, окреслено терміносистему, яку використано у роботі. Проаналізовано зв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями, а саме з категорією інтенсивності, граничності та міри і ступеня. Найбільше спільних ознак градуальності з інтенсивністю. Вони використовують одні і ті ж слова, проте

градуальність встановлює розташування лексем на шкалі градації і показує послідовність розміщення їх у напрямку наростання або спадання міри вияву ознаки.

Категорія градуальності також близька до категорії оцінки. Все, що ми порівнюємо – ми оцінюємо.

Фразеологія – найбільш «інтимна» частина кожної мови. У внутрішній формі фразеологізмів зберігається культурна інформація, що є образним уявленням про світ та надає йому культурно-національного колориту.

Розглянуто погляди мовознавців на сутність значення фразеологічних одиниць мови, його структуру та прийоми опису; окреслено ознаки фразеологізмів. Повсякчас мовознавці висловлювали різні думки щодо трактування терміну «фразеологізм». Дослідники стверджують, що фразеологічна одиниця наділена цілим комплексом ознак, які відображують її специфіку, до числа яких входять відтворюваність, стійкість та непроникливість складу її компонентів при його окремо оформленості, цілісність її семантичної структури, образність, емотивність та експресивність, що обумовлює специфіку комунікативної та прагматичної запитаності фразеологічної одиниці.

Підтримуємо вузький підхід до розуміння фразеологізму, за яким прислів'я і приказки не належать до фразеологічних одиниць. Найбільш поширеним визначенням фразеологізму є «усталений зворот, стійке поєднання слів, що виступає в мові як єдиний, неподільний і цілісний за значенням вислів» (СУМ, т. 10, с. 638).

Проаналізована специфіка творення фразеологічних одиниць доводить, що найбільше в українській мові є дієслівних фразеологізмів. Найбільше фразеологізмів зафіксовано у розмовно-побутовому стилі. Щодо функцій фразеологізмів, то у дослідженні цінною для нас є функція синонімічного увиразнення експресії, створення градації та синонімічного підсилення чи нагнітання ознак.

Проаналізовано такі системні зв'язки, як: синонімія (варіативність), антонімія, полісемія.

Проаналізовано різні принципи ідеографічного опису. Визначальною для нас є ідеографічна класифікація мовознавців В. Ужченко і Д. Ужченко, які обрали таку схему класифікації ФО: синонімічні та варіантні ряди → варіантно-синонімічна група / варіантно-антонімічна група → фразеосемантичне поле → фразеотематичне поле → фразеотематична група.

Напрацьовано власну систему опису фразеологізмів. Усі аналізовані фразеологізми представлено у такій ідеографічній ієрархії: фразеотематична група (ФТГ) → фразеотематична підгрупа (ФТП) → фразеосемантичне поле (ФСП).

Проаналізовано такі фразеотематичні групи:

- фразеотематична група «Людина» складається із фразеотематичних підгруп «Людина як жива істота», «Людина як розумна істота», «Людина як суспільна істота». ФТП «Людина як жива істота» має фразеосемантичні поля «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Психічний стан», «Рух». ФТП «Людина як розумна істота» має фразеосемантичні поля «Розум», «Характер, поведінка»;

- фразеотематична група «Абстрактні відношення і поняття» охоплює фразеосемантичні поля «Простір», «Кількість», «Якість»;

- фразеотематична група «Природа» охоплює ФСП «Час», «Погода».

У дослідженні проаналізовано 2220 фразеологічних одиниць із градуальною семою. Найчисельнішою групою фразеологізмів є фразеотематична група «Людина». Антропоцентризм у фразеології – це спрямованість фразеологічних одиниць на позначення світу людини. Він пронизує усі сфери духовного, культурного, соціального життя людини. Увесь фразеологічний склад мови зосереджений навколо різноманітних характеристик людини, особистих якостей, зовнішності, психічних та емоційних станів, вчинків.

Фразеологізми на позначення відчуттів людини становлять вагому частку у досліджуваних фразеологізмах. Це пов'язано з тим, що вони позначають

явища дійсності, де в центрі уваги завжди людина; вони дають змогу повніше, яскравіше передати інформацію, яку людина сприймає зовнішніми рецепторами про навколишній світ і відобразити своє відношення до нього.

Градаційна семантика найбільш характерна для дієслів на позначення психологічної діяльності, мовлення та звучання, дії, руху, які формують ядро словникового фонду дієслів із градаційним значенням.

Дослідження абстрактних, просторових, часових, кількісних фразеологізмів свідчить про багатство фразеологічного складу мови. Вони сприяють експресивному забарвленню мовлення і виражають суб'єктивну оцінку відстані, часу та ін.

Семи градуальності виділено у значеннях фразеологізмів. Поняття, які складають процес градуювання показано на градуальній шкалі. Це так звані «кроки». Градуальність вказує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки (більшу або меншу) та на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації. Градуальна шкала охоплює фраземи, у значенні яких наявні семи градуальності, оприєвнені градаторами (сигналізаторами, маркерами), які відбивають невисокий, середній, найвищий та граничний ступінь вияву ознаки.

У роботі застосовано сигналізатори:

- для невисокого ступеня – *небагато, трохи, мало, ледве, майже*;
- для середнього й достатнього ступеня – *достатньо, досить, значно, цілком, доволі*.
- для високого ступеня – *дуже; зовсім; так сильно; так, аж; так, що аж*;
- для граничного (надвисокого, найвищого) ступеня – *зовсім, абсолютно, надзвичайно, надто (занадто), надмірно, безмірно*.

Процес градуювання – крок, від меншого до більшого, позначено рисою на прямій (\leftrightarrow) та римськими цифрами в порядку зростання або спадання зі

знаком «+» або «-», що вказують на вектор прямої (+I, +II..., -I, -II...). Знаки «+» або «-» використано для того, щоб показати антонімію між фразеологізмами, проте іноді знак «-» та вектор вліво мають фразеологізми із негативним відтінком.

Градуальну шкалу показано у вигляді горизонтальної або вертикальної прямої, вектор якої направлений вліво/вправо або вгору/вниз. На вертикальній розташовано градаційні опозиції, на горизонтальній – синоніми. Інколи градуальна шкала показана у вигляді параболи для кращого наочного зображення і розуміння висхідної та спадної градації.

У дослідженні використано саме стрілку, а не лінію, тому що стрілка демонструє зростання або спадання вияву ознаки дії.

Середина – норма – має слабе лексичне вираження, оскільки ці лексеми зазвичай є нейтральними і не виконують експресивної функції. Умовний нуль (0) – уявна точка, адже будь-який фразеологізм є експресивним.

Для кращого розуміння процесу градуювання (кроків), невеликі групи фразеологізмів марковано різними умовними позначеннями – ✦, ★, ✪, ✧ відповідно до ступеня вияву ознаки.

Позначкою «✦» марковані фразеологізми, які мають невисокий ступінь вияву ознаки.

Знаком «★» марковані фразеологізми, які позначають достатній ступінь вияву ознаки. Вони розташовані між фраземами, які передають невисокий ступінь вияву ознаки та високий ступінь вияву ознаки – «посередині».

Символом «✪» виділені фразеологізми, які є «на вершині» градуальної шкали та означають високий ступінь вияву ознаки дії.

Максимальний (граничний) ступінь вияву ознаки передають фразеологізми, які позначку «✧».

Під одним символом розміщено кілька фразеологізмів, які складають так звану невелику групу (один крок). Фраземи однієї групи є синонімами. Для прикладу на градуальній шкалі взято один будь-який фразеологізм.

Описано сучасні погляди на сутність фразеологічної картини світу,

функції фразеологізмів у відображенні національного колориту і особливостей світобачення народу. Розглянуто вживання фразеологізмів у різних стилях мовлення та окреслено відповідні стилістичні функції стійких сполук.

Проаналізовано принципи лексикографічного, ідеографічного опису ФО.

Укладено Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності (додаток Б).

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, фразеотематична група, фразеотематична підгрупа, українська мова, синоніми, антоніми, градація, градуальність, градусема, градування (крок), градуальна шкала, градуальний ряд, горизонтальна і вертикальна градуальна шкали.

SUMMARY

Stsira M.A. Phraseological means of expression of graduality in the Ukrainian language (semantics, structure, pragmatics).

Qualificate scientific work as the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 035 "Philology". – Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2022.

The semantics, structural organization and practical application of phraseological means of expression of gradual relations are analyzed. The corpus of phraseological units with seven degrees of graduality is formed and systematized in the form of gradual scales. Semantic, structural and pragmatic features of phraseological units with the meaning of graduality are analyzed. A dictionary of phraseology with seven degrees of graduality is compiled.

It turned out that many Ukrainian and foreign linguists studied the gradation. Different approaches to the definition of the term "gradation" are highlighted, as well as the terminological system of gradation is outlined. Researchers claim that the category of gradation is a functional-semantic category of language. Gradation means a gradual transition from a lower degree to a higher, increasing or decreasing sign. Gradation is accepted as a feature that underlies the ordering of ideas about the phenomena of the world and the systematization of the facts of language. Identifying the communicative-pragmatic load of gradation provides an opportunity for deep understanding of the mechanisms of generation and understanding of the text, the implementation of linguistic influence.

The interpretation of this term is formulated, the terminological system used in the work is outlined. The connection of the category of graduality with other language categories, namely with the category of intensity, limit and measure and degree, is analyzed. Most common signs of graduality with intensity. They use the

same words, but the gradation determines the location of the tokens on the gradation scale and shows the sequence of their placement in the direction of increasing or decreasing the degree of manifestation of the sign.

The category of graduality is also close to the category of evaluation. Everything we compare - we evaluate.

Phraseology is the most "intimate" part of every language. In the interior in the form of phraseology, cultural information is stored, which is a figurative representation of the world and gives it a cultural and national flavor.

The views of linguists on the essence of the meaning of phraseological units of language, its structure and methods of description are considered; the signs of phraseology are outlined. Linguists have always expressed different views on the interpretation of the term "phraseology". Researchers claim that the phraseological unit is endowed with a set of features that reflect its specificity, which include reproducibility, stability and impenetrability of its components in its separate design, the integrity of its semantic structure, imagery, emotionality and expressiveness, which causes specialization. questions of the phraseological unit.

We support a narrow approach to the understanding of phraseology, according to which proverbs and sayings do not belong to phraseological units. The most common definition of phraseology is "a stable phrase, a stable combination of words that acts in the language as a single, indivisible and integral in meaning expression" (CYM, vol. 10, p. 638).

The analyzed specificity of the creation of phraseological units proves that most of the Ukrainian language is verb phraseology. Most of the phraseology is recorded in the colloquial style. As for the functions of phraseological units, the function of synonymous expression of expression, creation of gradation and synonymous amplification or injection of features is valuable for us in the research.

Systemic connections such as: synonymy (variability), antonymy, polysemy were analyzed

Different principles of ideographic description are analyzed. Determinant for us is the ideographic classification of linguists V. Uzhchenko and D. Uzhchenko, who

chose the following classification scheme FD: synonymous and variant series → variant-synonymous group / variant-antonymous group → phraseosemantic field → phraseothematic field → phraseothematic group.

The own system of the description of phraseologisms is developed. All analyzed phraseologies are presented in the following ideographic hierarchy: phraseothematic group (FTG) → phraseothematic subgroup (FTP) → phraseosemantic field (FSP).

The following phraseothematic groups were analyzed:

- phrase-thematic group "Man" consists of phrase-thematic subgroups "Man as a living being", "Man as an intelligent being", "Man as a social being". FTP "Man as a living being" has phraseosemantic fields "Appearance", "Physical state", "Mental state", "Movement". FTP "Man as an intelligent being" has phraseosemantic fields "Mind", "Character, behavior";

- Phraseothematic group "Abstract relations and concepts" covers phrase-semantic fields "Space", "Quantity", "Quality";

- phrase-thematic group "Nature" covers FSP "Time", "Weather".

The study analyzed 2220 phraseological units with a gradual sem. The most numerous group of phraseology is the phrase-mathematical group "Man".

Anthropocentrism in phraseology is the orientation of phraseological units to denote the human world. It permeates all spheres of spiritual, cultural, social life of man. The whole phraseological structure of language is centered around various characteristics of a person, personal qualities, appearance, mental and emotional states, actions.

Phraseologisms to denote human feelings are a significant part of the studied phraseology. This is due to the fact that they denote the phenomena of reality, where the focus is always on the person; they make it possible to convey more fully, more vividly the information that a person perceives by external receptors about the world around him and to reflect his attitude to it.

Gradation semantics is most characteristic of verbs to denote psychological activity, speech and sound, actions, movements, which form the core of the vocabulary of verbs with gradational meaning.

The study of abstract, spatial, temporal, quantitative phraseology shows the richness of the phraseological structure of language. They contribute to the expressive color of speech and express a subjective assessment of distance, time, etc.

Seven gradualities are distinguished in the meanings of phraseological units. The concepts that make up the calibration process are shown on a graduation scale. These are the so-called "steps". Graduality indicates the phenomenon, the process of changing the sign, the form of manifestation of the gradation sign (greater or lesser) and the fixation of the result of this process on the gradation scale. The gradual scale covers phrases in the meaning of which there are seven degrees, manifested by gradators (alarms, markers), which reflect the low, medium, highest and extreme degree of manifestation of the sign.

Alarms are used in the work:

- for a low degree – *a little, barely, almost;*
- for medium and sufficient degree – *enough, enough, considerable, quite, enough.*
- for a high degree – *very; completely; so much; same; so that already;*
- for the extreme (ultra-high, highest) degree – *absolutely, absolutely, extremely, too (too much), excessively, immeasurably.*

The graduation process - a step, from smaller to larger, is indicated by a dash on the line (→) and Roman numerals in ascending or descending order with the sign "+" or "-", indicating the vector of the line (+ I, + II..., -I, -II...). The signs "+" or "-" are used to show the antonymy between phraseological units, but sometimes the sign "-" and the vector to the left have phraseological units with a negative connotation.

The gradual scale is shown as a horizontal or vertical line, the vector of which is directed to the left / right or up / down. Gradational oppositions are located on the

vertical, and synonyms on the horizontal. Sometimes the degree scale is shown as a parabola for a better visual image and understanding of the ascending and descending gradation.

The study used an arrow, not a line, because the arrow shows an increase or decrease in the manifestation of the sign of action.

The middle - the norm - has a weak lexical expression, because these tokens are usually neutral and do not perform an expressive function. Conditional zero (0) is an imaginary point, because any phraseology is expressive.

To better understand the process of graduation (steps), small groups of phraseology are marked with different symbols - ✦, ★, ✨, ❖ according to the degree of manifestation of the sign.

The phrase "✦" marked phrases that have a low degree of manifestation of the sign.

The sign "★" marked phrases that indicate a sufficient degree of manifestation of the sign. They are located between phrases that convey a low degree of manifestation of the sign and a high degree of manifestation of the sign - "in the middle".

The symbol "✨" highlights the phraseology, which is "at the top" of the gradual scale and means a high degree of manifestation of the sign of action.

The maximum limit degree of manifestation of the sign is conveyed by phraseology, which is marked «❖».

Under one symbol there are several phraseologies that make up the so-called small group (one step). Phrases of one group are synonyms. For example, one phraseology is taken on a gradual scale.

Modern views on the essence of the phraseological picture of the world, the functions of phraseological units in the reflection of the national color and features of the worldview of the people are described. The use of phraseology in different styles of speech is considered and the corresponding stylistic functions of stable compounds are outlined.

The principles of lexicographic, ideographic description of FD are analyzed.

The Dictionary of Phraseological Antonyms with Seven Gradualities is compiled (Appendix B).

Key words: phraseology, phraseologism (idioms), phraseothematic group, phraseothematic subgroup, Ukrainian language, synonyms, antonyms, gradation, graduality, gradosema, graduation (step), gradual scale, gradual series, horizontal and vertical gradual scales.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Сціра М. А. Вияви семантики граничності в одиницях фразеологічного рівня // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів. 2019. Випуск 68. С. 319–327.
2. Сціра М. А. Вияви системності українських фразеологізмів // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 13. Львів. 2017. С. 224–213.
3. Сціра М. А. Градуальність у фразеологізмах з онімним компонентом // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів. 2019. Випуск 74. Ч.І. С. 345–350.
4. Сціра М. А. Фразеологічні засоби вираження категорії градуальності // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 14. Львів. 2019. С.190–196.

Статті в закордонних наукових періодичних виданнях:

5. Сціра М. А. Фразеологізми як об'єкт вивчення в іншомовній аудиторії (доцільність використання і критерії добору) // Часопис «Studia Ukrainica Posnanensia». VII/2. С.157-166 (Польща, Познань, 2018).

Додаткові публікації:

6. Сціра М. А. Мультимедійні технології в навчанні фразеологізмів у курсі української мови як іноземної // Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні ініціативи організації навчання іноземних здобувачів вищої освіти». Харків. 2020. С.135–139.